

Merima Omeragić
Univerzitet u Sarajevu,
Centar za interdisciplinarnu studiju „prof. dr Zdravko Grebo“
merima.omeragic@unsa.ba

Merima Omeragić
University of Sarajevo,
Center for Interdisciplinary Studies „professor Zdravko Grebo“
merima.omeragic@unsa.ba

PREGLED FEMINISTIČKIH ISTRAŽIVANJA KNJIŽEVNOSTI U SOCIJALISTIČKOJ FEDERATIVNOJ REPUBLICI JUGOSLAVIJI

THE REVIEW OF FEMINIST RESEARCH OF LITERATURE IN THE SOCIALIST FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA

Ovim tekstom daje se pregled inicijalnih feminističkih istraživanja u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ), s akcentom na sferu književnosti. Navedeni isto-rijski period, oivičen etabliranjem Antifašističkog fronta žena i borbe za bazična ženska prava, od kojih se izdvaja pravo na obrazovanje i slobodu postojanja žene kao subjekta promjena. S druge strane, uvodom u ratni raspad Jugoslavije, ključan je upravo zbog postavljanja stabilnih temelja na kojima su izgrađeni resursni centri za ženska prava u kojima se obavljaju heterogena feministička istraživanja i same književnosti, ali iz kojih je potekla svijest i naponi žena na kritičkom, istraživačkom i teorijsko-naučnom radu uopšte. Produciran na dva fona — naslijeđu Antifašističkog fronta žena i uplivu demokratskih vrijednosti i tendencija ne samo za oslobođenjem, nego i ispisivanjem oslobođenja sa Zapada, uslovno rečeno, pokret u Jugoslaviji, obilježile su u prvom redu organizovanje konferencija *Drug-ca* i skupa *Žensko pismo*, kao i prevođenje prvih tekstova u poznatim časopisima za društvena pitanja, i na koncu osnivanje (nakon gašenja AFŽ-a) centara za okupljanje i intelektualno djelovanje žena u velikim gradovima. Paralelno s navedenim aktivnostima, 80-ih godina 20. vijeka napisane su prve knjige o položaju žene unutar sfere socijalističkog društva Nade Ler-Sofronić, posthumno Lydie Sklevicy i posebno studije o ženskom pismu u književnosti Nade Popović-Perišić i književne studije o junakinjama Razije Lagumdžija. Feministička istraživanja književnosti reflektuju se i kroz tematske brojeve časopisa: *Delo* (1981), *Republika* (1983), *Književnost* (1986) i *Izraz* (1991), a koji su imali za cilj problematiziranje brojnih po/etičkih aspekata ženske književnosti. Značaj temata premašuje provobitnu namjenu i osnovu jer su se uz prevodilaštvo, po prvi puta objavili tekstovi domaćih autorki i često o jugoslavenskim spisateljicama. U radu se daje i pregled pojedinačnih radova iz različitih

književnih oblasti: usmena ili narodna književnost, savremena proza, roman, poezija i slično. Zahvaljujući ekstenzivnosti, od specifične važnosti pri rasvjetljavanju početnih feminističkih tendencija u društvenom angažmanu, pa i u polju književnosti, uprkos činjenici da su datirane nakon raspada Jugoslavije, jesu bibliografije priređivačica/a: Biljane Dojčinović-Nešić, Tomislava Muratija i Davora Topolčića, ili Jasminke Pešut te Fahire Fejzić-Čengić et al. uz pomoć kojih se dodatno osvjetljavaju tendencije pri mapiranju početaka feminističkih istraživanja književnosti u SFRJ.

Ključne riječi: Antifašistički front žena, obrazovanje žena, konferencije „Drug-ca“ i „Žensko pismo“, feminizam, prevodenje, knjige, bibliografije, časopisi, književnost.

This text offers a review of the initial feminist research in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, with an emphasis on the field of literature. This historical period, marked by the establishment of the Women's Antifascist Front (AFŽ) and the struggle for basic women's rights, particularly the right to education and existence of a woman as a subject of changes on one hand side. On the other hand side, introduction to the bloody dissolution of Yugoslavia, had a crucial role in setting a stable foundation on which various resource centres for women's rights were built. These centres have housed heterogenous research in the field of feminist and literary studies; they were the source where women's efforts in terms of their research, their critical and theoretical work in general began. Created from two streams — the legacy of the Women's Antifascist Front (AFŽ) and the democratic values and tendencies, not only in terms of liberation, but also in terms of writing about liberation from the West, the movement in Yugoslavia was marked, primarily, by the organisation of conferences *Drug-ca* (The Comrade) and *Žensko pismo* (Women's writing), as well as the first works of translation in renowned journals for social issues, and eventually, the foundation (after the AFŽ was abolished) of the centres for women's organisation and intellectual work. Simultaneously with the activities listed above, the 1980s were marked by the publication of the first books about the position of women within the sphere of the socialist society by Nada Ler-Sofronić and the studies on women's writing in literature by Nada Popović-Perišić in the 1980s. The abundance of feminist research of literature is reflected in themed issues of different journals: *Delo* (The Work), *Republika* (The Republic), *Književnost* (Literature) and *Izraz* (Expression) — their common goal was to problematise various ethical and poetical aspects of women's literature. The importance of these themed issues was larger than their initial intentions, since, along with translations, the original works of local female authors were published for the first time. Due to their extensiveness, bibliographies by female and male editors: Biljana Dojčinović-Nešić, Tomislav Murati and Davor Topolčić, as well as Jasminka Pešut and Fahira Fejzić-Čengić et al. play a particularly important role in highlighting the initial feminist tendencies in social engagement and in literature, even though they were published after the dissolution of Yugoslavia.

Keywords: The Women's Antifascist Front, the conferences "Drug-ca" ("The Comrade") and "Žensko pismo" ("Women's writing"), feminism, translation, books, bibliographies, journals, literature.

Antifašistički front žena (AFŽ) i politike obrazovanja kao preduslov ženskoj društvenoj participaciji

O široj i dinamičnijoj emancipaciji žena kao bitnoj društvenoj kategoriji u savremenim društvima moguće je govoriti tek s počecima Drugog svjetskog rata,¹ kada se osvijestila prijeka potreba za učešćem i različitim vrstama društveno-političkog doprinosa. U determinirajućim trenucima pokulturanja

¹ Svijest kod žena i potreba za organizovanjima, kao i ženski publicistički i književno-umjetnički rad na našim prostorima se trebaju datirati ranije u istoriju.

i orodnjavanja rata, u okviru patrijarhalnog djelovanja, položaj žene biva kako to primjećuje Cynthia Enloe — konstanta i karakteristika svih ratova. Gurnute u stranu, žene su društveno predisponirane dodatnim žrtvovanjima.² Uključivanje žena u borbu protiv fašizma, dovelo je do izgradnje pokreta na temeljima ideja panslavenskog i antifašističkog otpora. Unazad od političke, infrastrukturne uspostave Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) i okončanja Drugog svjetskog rata po pobjedi nad fašizmom i oslobođenju Evrope — ženski pokret kao vitalni dio narodnooslobodilačke ideologije — Antifašistički front žena (AFŽ) etablirao se 6.12.1942. godine u Bosanskom Petrovcu. U formi ravnopravnog uključivanja u borbu protiv fašizma, partizanke i heroine Drugog svjetskog rata su se istakle u prvom planu i kroz bitne aspekte samosvjesne borbe za izgradnju drugačijeg i ravnopravnijeg društva. Uporište okupljanju žena se skupilo u idealu ženskih prava, kao i akcentiranju vlastite osporenosti u dotadašnjim društvima koja su se sjedinila u zajedničko.

Na osnivačkoj konferenciji Antifašističkog fronta žena s borbenim nadahnućem, govor je održala spisateljica i političarka Mitra Mitrović.³ Interpretacijom stenografske zabilješke referata *Antifašistički pokret žena u okviru narodnooslobodilačke borbe* koji se čuva u Arhivu Bosne i Hercegovine, moguće je utvrditi simboličko izvorište teze po kojoj su žene bile aktivne nositeljke borbe i promjene, odnosno da su zahvaljujući uključenosti u procese borbe „zadobile još više tekovina, još više pobjeda“. Naznačeni stav M. Mitrović obrazlaže uz neizostavan zahtjev za zaštitom osvojenih prava: „Mi smo u toku ove borbe dobile ravnopravnost. <...> Zato valja da budemo svesne u ovom momentu i jedne stvari: da niko nikad ne sme oduzeti ta naša krvavo stečena prava, stečena u jednoj nadčovječanski teškoj borbi <...> Mi valja da postanemo svesne toga da natrag nećemo, već da možemo samo napred i napred. <...> Mi se imamo ponositi time što smo se sa svojom borbom izjednačile sa najboljim borcima naših naroda, što ovom borbom u herojstvu i ljubavi za domovinu pristizemo najslavnije žene sveta, sovjetske žene, koje nas zato zovu svojim sestrama. Mi se ponosimo pobjedama naše n.o. vojske i zato jer ih je ona izvojevala i našom pomoći. Od tih pobjeda mi svetlim slovima beležimo i to da je zadobijanjem ravnopravnosti žena izvojevana već sada jedna od velikih pobjeda nad fašizmom, jer je on ljuti neprijatelj ravnopravnosti žena“ (Mitrović 1942).⁴ S polazištem u vlastitom obrazovanju, Mitra Mitrović govori s ciljem mobiliziranja publike, više od stotinu žena koje su slušajući je imale priliku da spoznaju vrijednosti generirane na bazi bor-

² Usp. Enloe, Cynthia. *Globalizacija i militarizam: Feministice slažu kockice*. Prevela: Gorana Mlinarević. Sarajevo: Udruženje Mreža za izgradnju mira, 2020.

³ Poznata kao univerzitetski obrazovana žena, aktivna intelektualka i učesnica Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), Mitra Mitrović je bila posvećena ispitivanju komunističkih ideja i uticaja na ženu posebno kroz brojne radove objavljene u časopisu *Žena danas*, a potom i kroz različite studije, te njene ratne memoare.

⁴ Usp. Mitrović, Mitra. 1942. „Referat drugarice Mitre Mitrović na konferenciji AFŽ-a 7. decembra 1942.“, prema stenografskim zabeleškama. U: „Antifašistički pokret žena u okviru narodno-oslobodilačke borbe.“ *AFŽ Arhiv*, Arhiv Bosne i Hercegovine i Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena. Dostupno: <<http://www.afzarhiv.org/items/show/232>> 26.04.2021.

be protiv fašizma. Konkretno dimenzije treba pomenuti: položaj žena u svijetu, svijest o pravima i/ili očuvanju stečenih prava i jednokopravnoj participaciji u novom društvu.

Po okončanju Drugog svjetskog rata i ojačavanja Antifašističkog fronta žena uslijedio je intenzivan period emancipacije žena koji je proizveo identitet socijalističke žene. Detektirani kontekst postaje plodno tlo pojavljivanju novih mogućnosti „političkog angažmana, obrazovanja i rada koje masama žena nude mogućnost izbora i omogućavanju nesvakidašnji generacijski raskid u samoodređivanju žena kao građanski i radnica“ (Bonfiglioli 2016: 22). Unutar socijalističkog sistema žene su uz aktivne politike osvojile i krucijalna prava. Na tom fonu se partikularno izdvajaju: pravo glasa (1946), ukidanje zara i feredže (inicijativa pokrenuta unutar struktura Antifašističkog fronta žena; proces u svim krajevima SFRJ okončan 1950)⁵, ustavna ravnopravnost žena u svim sferama društva (1946), te niza značajnih prava koja spadaju u domen zdravlja (abortus, slobodno rađanje, javni sistem), kao i obaveze i prava na obrazovanje⁶. Potonja aktivnost proistekla je upravo iz sekcijskog rada AFŽ-a, a manifestovala se organizacijom kurseva, publiciranjem ženske štampe, političkim odgojem određenima bazičnim interesom i naporima u pokretanju „lokalnih programa opismenjavanja“ (Bonfiglioli 2016: 26). Izuzev što je obrazovanje funkcioniralo kao preduslov za bilo koji oblik ravnopravnosti, predstavljalo je zalag za budućnost. Krupni deficiti u obrazovanju žena kao najnerazvijenijeg dijela stanovništva u Jugoslaviji, išli su uz opterećenost radom, reprodukcijom i nedostatkom znanja. Lydia Sklevicky u studiji *Konji, žene, ratovi* (objavljenoj posthumno, 1996. godine) konstatira da su se aktivnosti Antifašističkog fronta žena odvijale na nekoliko nivoa. Ti nivoi su se kretali u rasponu od elementarne aktivnosti koja je „obuhvaćala analfabetske tečajeve i opće obrazovanje na koje nadovezivalo političko obrazovanje — kao odgoj za politiku, dok je pisanje za žensku štampu i propagiranje njenog čitanja značilo poziv na stvaranje novog, aktivističkog identiteta“ (Sklevicky 1996: 30). Nikako ne treba potcjeniti potencijal osnovnog obrazovanja uz koje se dinamizira i ostvaruje povećanje ‘stvaralačke moći žena’ u izgradnji zemlje, ali su njegove ambicije još mnogo dalekosežnije“ (Sklevicky 1996: 30). Utoliko obrazovanje postaje temeljni preduvjet bilo kakvom angažmanu žene, partikularno onom intelektualnom i umjetničkom. Emancipacija je podrazumijevala poduhvat osposobljavanja žena da se kroz kulturno uzdizanje i pohađanje predavanja iz različitih oblasti (zdravlje, istorija, pismenost) i kurseva žene pri-

⁵ S tim da valja imati zadršku oko procesa koji nije mogao doći iz unutrašnje potrebe svih žena ponaosob, ali dakako da je označio promjenu svijesti u smislu pristupa obrazovanju u užem smislu muslimanske žene kojima je upotreba zara i feredže uveliko otežavala pristup obrazovanju. Usp. Karčić, Fikret. „Primjena zakona o zabrani nošenja zara i feredže u BiH — istraživačka bilješka“. *Novi Muallim*, Sarajevo, 56 (2013): 50–55. Usp. Karčić, Fikret. „Stavovi vodstva Islamske zajednice u Jugoslaviji povodom zabrane nošenja zara i feredže“. *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke*, Sarajevo, Vol. 20, 34 (2013): 225–236, <<http://anali-ghb.com/index.php/aghb/article/view/293>> 26.04.2021.

⁶ Godine 1958. Općim zakonom o školstvu i Ustavom je ozakonjeno besplatno obavezno osnovno (osmogodišnje) obrazovanje u SFRJ za svu djecu uzrasta od 7. do 15. godine.

kažu i afirmiraju kao relevantne akterke sa kapacitetom da mijenjaju društvo, odnosno ravnopravno učestvuju u različitim procesima.

Suočene s nedostacima i manipulacijama stavljanja u službu naroda, prije negoli pred interese svoje ženske populacije, Antifašistički front žena uvučen je u nepomirljive protivrječnosti — kako uskladiti ženu sa interesima vladajuće ideologije. Takav hijatus se otvorio zahvaljujući svijesti o snazi i prijetećoj moći oslobođenja ženstva — to jeste AFŽ-u kao bitnom društveno-političkom faktoru unutar SFRJ. Narodni front (preciznije Komunistička partija Jugoslavije) je kreirao povoljan trenutak za preimenovanje, tačnije gašenje Antifašističkog fronta žena (1953).⁷ Slab argument okončanju emancipacije pronađen je u navodu da se žensko pitanje isuviše izdvaja iz prioriternih klasnih problema. Radikalni potez, Nada Ler-Sofronić u posljednjem intervjuu časopisu *Knjiženstvo* (2019) ocjenjuje kao čin utemeljen u težnji da partija stavi pokret pod kontrolu, štaviše da ga uguši. AFŽ je „zamijenjen birokratskom Konferencijom za društvenu aktivnost žena,⁸ jednom krutom, sterilnom transmisijom Partije i njenog Centralnog komiteta.“⁹ Pored praktičnog gašenja AFŽ je deemancipiran i forsiranjem (simboličnih patrijarhalnih) porodičnih pitanja, ograničenjem rada, odnosno svodenjem na skoro manifestacioni karakter. To je bio prvi korektivni potez države usmjeren protiv žena, a koji je dugoročno odredio položaje i uslove za daljnju borbu.

Feministička kritika socijalizma i zahtjev za promjenom društvene paradigme

Odolijevajući prisilnom zaboravu i marginalizaciji naslijeđa Antifašističkog fronta žena, već 70-ih godina 20. vijeka, neofeminizam razotkriva putanju organizovanja žena, te se po ugledu na inozemne političke pokrete (npr. ljudska prava) i u socijalističkoj Jugoslaviji ispoljava dominantna volja za pitanje ženske ravnopravnosti. U 1968. godini revolucionarnih protesta, na ulicama najvećih gradova Jugoslavije se iskristalizovao zamah društvenih tektonskih promjena generiranih kroz snagu studentske populacije. Ženska zajednica je bila bitan dio društvenih procesa. Pred transformativnim potrebama društva žene su baš kao i u slučaju Drugog svjetskog rata odgovorile aktivno na poziv. Stoga je moguće utvrditi identičan mehanizam primjenjivan za vrijeme mobilizacije ženskih snaga u ratu. U jeku rata, ali i samoj revoluciji žene su prihvatane kao vrijedan segment borbe. Iz pozicije posmatračice ovih istorijskih događaja, Nada Ler-Sofronić detektira zanimljiv i nezaobilazan fakt — djevojke su bile u prvim redovima, nepopustljive pred zakonom i uređenjem, ali su s okončanjem borbe gurnute u marginalne modele feminilnosti. S tim je potvrđen sistem (procesui-

⁷ Četvrti Kongres Antifašističkog fronta žena.

⁸ Napomene radi, AFŽ je nakon ukidanja prvobitno zamijenjen Savezima ženskih društava, a poslije 1961. godine i pomenutom Konferencijom za društvenu aktivnost žena.

⁹ Ђурић, Дубравка. 2019. Још нам треба стари Маркс (интервју са Надом Лер-Софронић). *Књиженство: часопис за сјудује књижевности, рода и културе*, 9 (9) (2019): 269–281. <<https://doi.org/10.18485/knjiz.2019.9.9.11>> 26.04.2021.

ranja deemancipacije žene i oduzimanja prava proisteklih iz AFŽ-a) marginalizacije žene unutar samog poretka. Premda su se ravnopravno borile na izmjeni spornih vrednota socijalizma, žene su bile otuđene od centra dešavanja. Nada Ler-Sofronić podvlači da *žena nije bilo za govornicama, nisu ispostavljale specifično ženske zahtjeve, nisu bile liderke*, iako masovno prisutne one su postale nevidljive: operativke, kafe-kuharice ili tajnice za kopirkama. Akceptirajući osjećaj razočarenja i brige, autorka se okrenula istraživanjima i koncipiranju neofeminizma. Trud je rezultirao doktoralnom tezom i knjigom *Neofeminizam i socijalistička alternativa* (1986) u kojoj se poentira neofeminizam kao svijest o razumijevanju društveno-istorijskih procesa koji su usloveli položaj žene, odnosno kao presudna pretpostavka za napredovanje „svesti o bazičnim društvenim, klasnim mehanizmima sa kojima je ženska subordinacija i diskriminacija suštinski povezana i isprepletena“ (Ler-Sofronić 1986: 106). Ispitujući i podrivajući ideje socijalizma, N. Ler-Sofronić je u sklopu društvenog uređenja tražila rješenja, tačnije, emancipativne alternative koje će obezbijediti kvalitetniji život, te samim time i nužnu transformaciju interesa i proizvodnje u cilju radikalnog kulturnog i civilizacijskog preobražaja.

Direktna preteča ovoj pionirskoj naučnoj studiji i nizu drugih aktivnosti koje su uslijedile, figurira angažman Nade Ler-Sofronić, Žarane Papić, Dunje Blažević i Jasmine Tešanović u organizovanju skupa, odnosno internacionalne konferencije *Drug-ca: Žensko pitanje — Novi pristup?* (Beograd, 27.10.–1.11.1978). Pri susretu feministkinja otvorena su goruća pitanja kritike marksizma i socijalizma, a koje su se nužno odvijale u spektru uticaja drugotalasnih istraživanja i aktivizma. Na *Drug-ci* su učestvovalе feministkinje iz Velike Britanije, Francuske, Poljske, Mađarske, Italije i Njemačke, te iz svih krajeva Jugoslavije. Vrlo važno je istaći činjenicu da je ovaj susret omogućio prostor za diskusiju i sagledavanje zapadnjačkih u odnosu na socijalističke vrijednosti, koje su se u mnogočemu suprotstavljale. Konferencija je održana pod znamenitim motom *Proleteri svih zemalja, ko vam pere čarape?* kojeg je pratilo odlično idejno rješenje plakata¹⁰ kao sugestije da su odnosi između spolova ključno pitanje društvenih odnosa samog socijalizma. U sekcijama kao što su (I) Žena-kapitalizam-društveni preobražaj, (II) Ženski pokret, (III) Psihoanaliza i (IV) Žena-kultura žustro se raspravljalo o patrijarhatu, marksizmu, feminizmu, psihoanalizi, identitetu, ženskoj seksualnosti, jeziku, nevidljivosti žena u kulturi i nauci, te svakodnevnim opterećenjima u životu, nasilju i diskriminaciji u javnom prostoru. Po završetku konferencije objavljena je publikacija u tri knjige prevoda: *DRUG-CA ŽENA. Žensko pitanje — novi pristup? Međunarodni simpozijum 27.10.–1.11.1978.* (1978) u izboru i uredništvu Žarane Papić. Pominjanja radi, prevedeni su radovi poznatih autoriki: Evelyn Reed, Alexandre Kollontai, Sheile Rowbotham, Juliet Mitchell, Manuele Fraire, Ide Magli, Shulamith Firestone, Julie Kristeva, Grazielle Paglano Ungari, Sarah Kent i Luce Irigaray. *Drug-ca* se poima kao najreferentnija tačka

¹⁰ Plakat Mirka Ilića dostupan je na Digitalnom repozitoriju Instituta za etnologiju i folkloristiku (u autorskoj zbirci Lydie Sklevicky): <<https://repozitorij.dief.eu/a/?pr=i&id=107498>> 02.11.2021.

jugoslavenskog feminizma — konkretnije, prekretnica s kojom započinju različiti društveni procesi mehanizirani udruženim aktivizmom žena i formiranjem baza vlastitih znanja. Istorijska konferencija označila je trasiranje feminizmu u javnom prostoru.¹¹ Treba imati na umu činjenicu da to nije bio prvi susret s feminističkim predznakom u Jugoslaviji, prethodila je Konferencija Sociološkog društva Hrvatske u Portorožu (1976) sa reprezentativnim panelom *Suvremeni feminizam*, koji kako navodi Žarana Papić „označava prvu recepciju savremenog feminizma u Jugoslaviji“ (Papić 2012: 281). U 1976. godini pri Inter-univerzitet-skom centru u Dubrovniku su pokretnuti različiti kursevi Ženskih studija, koji su se organizovali na teme: ženskog pokreta, feminističke teorije, politika tijela i roda.¹² Drugi skup koji je prethodio *Drug-ci* bio je organizovan na slovenačkom Bledu 1977. godine pod imenom *Žene i razvoj*. Svi navedeni skupovi su imali širu negativnu društvenu recepciju.

Osnovicu za društvene preokrete činila je zajednica žena Jugoslavije. Unatoč izgledu oslobođene žene i prividu ravnopravnosti, stvarna slika društvenog položaja žene je bila radikalno složenija. Emancipirani sloj jugoslavenskih žena činile su pripadnice više i srednje klase iz urbanih sredina, dok je društveni napredak (iako gotovo zakonom reguliran) teško i slabo dopirao do perifernih dijelova zamlje. Obrazovane, uz iskustvo seksizma i diskriminacije kao diktata tržišta rada; intelektualke iz niza urbanih centara SFRJ imale su privilegije upoznavanja sa feminističkim pokretima u inozemstvu posredstvom putovanja i prevoda. Na osnovu doživljene mizoginije, lakše su mapirale vlastite probleme u sudaru sa društvom, te su se u startu odlučile na potrebu promjene paradigme znanja. Nošene takvim ambicijama naše intelektualke „prevode i ispituju primjenjivost feminističkih teorija i iskustva u jugoslovenskom kontekstu“ (Stojčić 2009: 113). Shodno tome, ne treba zanemarivati niti potcjenjivati moć prevodilaštva, pogotovo kad se kao praksa nameće u smislu bitnog elementa u incijalnom razvoju feminističke kritike.

Optužen da je uvezen sa zapada, da je buržoaski i antisocijalistički — feminizam je u novim uslovima dobio jači zamah u organizovanju tribina, predavanja, umrežavanja i prevođenja, te pisanja i publikovanja novih studija i istraživanja. Čak i u kontekstu porasta literature *Neofeminizam i socijalistička alternativa* Nade Ler-Sofronić je osigurao progresivno mjesto u društvenim i naučnim kretanjima iz oblasti društvenih i humanističkih nauka — koje su za istraživački fenomen uzimale ispitivanje položaja žene, osvještavanje i poboljšanje uslova egzistencije, a sve kroz optiku značajnog polemičkog stava i odnosa ka marksizmu.

¹¹ Na temeljima i u naslijeđu ove konferencije zasnovan je rad i daljnji angažman učesnica u javnoj sferi, kao i kasnije osnivanje i djelovanje organizacije *Žena i društvo* u Zagrebu, potom i u Beogradu i na kraju uticaj na sami razvoj feminističkog pokreta na našim prostorima. Krajem 80-ih godina 20. vijeka održani su i Jugoslovenski feministički skupovi u Zagrebu, Beogradu i Ljubljani.

¹² Usp. Papić, Žarana. „Ženski pokret u bivšoj Jugoslaviji: sedamdesete i osamdesete“. U: *Žarana Papić. Tekstovi 1977–2002*, ur. Zaharijević, Adriana, Zorica Ivanović i Daša Duhaček. Beograd: Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Rekonstrukcija ženski fond i Žene u crnom, 2012: 279–283.

Počeci feminističkih istraživanja književnosti u Jugoslaviji

Razlog bavljenju jugoslavenskim periodom u razvoju nauke o književnosti utemeljen je na značaju feminističke teorije kao pristupu kojim se radikalno mijenja smjer istraživanja i utiče na repozicioniranje žene kroz otkriće, afirmaciju i promjenu statusa u različitim domenama književnosti. Riječima Biljane Dojčinović, za razliku od koncepta ženskih studija, „feministička teorija obavezuje u tom smislu što podrazumeva da su radovi koju u nju spadaju eksplicitno određeni prema feminizmu“ (Dojčinović-Nešić 1996: 10). O kompleksnom položaju književnih naučnica u Jugoslaviji i osporavanju rada, svjedoči i put korigiranja i marginalizacije istraživanja. Ilustrativan primjer institucionalnom sankcioniranju predstavlja pokušaj Slobodanke Peković datiran sredinom 70-ih godina 20. vijeka da Naučnom veću Instituta za književnost i umetnost predstavi projekat pod nazivom *Žene i književnost — Prisustvo i doprinos književnica u novijoj srpskoj književnosti*. Prijedlog podnijet Veću je bio odbijen. Stanislava Barać s razlogom potencira analizu događaja s ciljem kristaliziranja odnosa prema ženama u sferi nauke: „u njemu je ostalo sačuvano ono što se tada u književnoj i naučnoj javnosti o ženskoj književnosti mislilo i govorilo, a nije uvek ostalo zvanično zapisano“ (Barać 2020: 285). Pristup Slobodanke Peković označava potencijal istraživanja i upućivanja na potrebu uključivanja autorki i spisateljica, kao i naučnica (istoričarki književnosti, kritičarki, urednica, teoretičarki, profesorki) koje su u zvaničnom/dominantnom toku i različitim reprezentativnim uzorcima (književnim istorijama, antologijama, knjigama, udžbenicima i kurikulumima) izostavljene. U odbijenom prijedlogu S. Peković argumentira obaveznu sistematskog izučavanja doprinosa žena u književno –istorijskoj perspektivi, implicirajući korist feminističkih čitanja: „pitanje žena pisaca je marginalizovano u našoj književnoj istoriji i teoriji iz jednostavnog uverenja da žene koje se bave pisanjem nemaju nerv za velika književna ostvarenja. Pored toga, ženski diskurs nije isključivo pisanje u muškoj stopi /I. Sekulić/, već traganje za sopstvenim izrazom i iskazom, sa prepoznatljivim razlikama (Пековић 2016, prema Barać 2020: 285).

Nagovještaj osviještene feminističke analize umjetnosti predstavlja tekst Rade Iveković naslovljen: *Ženska kreativnost i kreiranje žene* (1979).¹³ Kroz navedeni rad i jugoslavenska kulturna scena prvi puta dobija mogućnost reinvenције fenomena ženske kreativnosti kroz optike fracuskog postrukturalističkog feminizma Luce Irigaray i idelogije marksizma Karla Marxa. R. Iveković upozorava na emancipacijske potencijale koje provocira pomna analiza ženske kreativnosti u svijetu umjetnosti, nauke i društva u cjelini. Drugi analizirani aspekt tiče se kritike jezika kao klasnog i patrijarhalnog, a koji isključuje ženu iz filozofije, književnosti i umjetnosti. Istovremeno s kritikom jezika, iznijet je zahtjev i obaveza ulaska žene u sva polja, kao i pretvaranje iz prinudno pasivizirane u aktivnu društvenu figuru sposobnu da mijenja zakonitosti folokratske kulture. Žena će tim putem preuzeti kontrolu nad vlastitim životom potvrđujući sebe kao

¹³ Usp. Iveković, Rada. „Ženska kreativnost i kreiranje žene“. *Argumenti* 1 (1979): 139–147.

umjetnicu i radnicu prisutnu u javnoj sferi, a izvan privatnog polja doma kamo je društvena hijerarhija prinudno smješta.

Istraživačica književnosti Jelena Zuppa je februara 1980. godine održala predavanje u Centru za kulturu i informacije (Zagreb) u okviru ciklusa „Žena, danas, ovdje i u svijetu“. Rad J. Zuppe „Žena pisac i suočenje s vlastitim položajem žene“ sa izlaganja, prvobitno je objavljen u časopisu *Žena* (god. 38, br. 6, 1980, 50–62), a zatim u zborniku radova *Žena i društvo: kultiviranje dijaloga* (1987).¹⁴ Autorka iz pozicije feminističke istraživačice propituje način na koji se spisateljice odnose prema (vlastitoj) poziciji žene u svijetu, fenomenu prisutnosti i akademskom (ignoriranju postojanja) žene piše književnost. Ispitivanje složenih problema vezanih za artikulaciju ženskog glasa Jelena Zuppa započinje od detektiranja svijesti u dominantnoj struji avangardne književnosti i spram iskustva i doživljaja svijeta koje autorke izražavaju tek kasnije. Savremene emancipirane književnice slamaju patrijarhalne predodžbe društva literarizirajući demoniziranu i cenzuriranu spolnost i eros. Javno artikulirana „riječ žene pisca također sudjeluje u tom neprešućivanju“ (Zuppa 1987: 141). Analizirajući djela Sylvie Plath, Erike Jong i Marguerite Duras zaključuje da žene u svom govoru još uvijek pokušavaju da se oslobode pritiska patrijarhalnih vrijednosti, ali uz svijest da u prostorima umjetničkog stvaranja nalaze slobodu u suočavanju sa zakonitostima javnog svijeta, dok sloboda tog tipa funkcionira kao „jedina veza prema ostvarenju pristupnosti žene u povijesti, drugačijoj povijesti“ (Zuppa 1987: 151). Izuzev što je jedan od prvih radova u jugoslavenskom kontekstu koji u središtu interpretativne pažnje ima spisateljicu i njen odnos i iskustvo društvenih relacija, tekst J. Zuppa u književnoistorijskom i teorijskom smislu uvođenja feminističke književne kritike u naše okvire — doprinosi dekonstrukciji negativnog stava kojeg demontiraju i same spisateljice. „Specifičnost izraza žene pisaca često pejorativno nazvana ženskim pisanjem postaje sve više afirmirana perom samih književnica, njihovim autobiografskim iskazom ili javnim prosvjedom“ (Zuppa 1987: 139).

Rad na polju feminističkih istraživanja književnosti otpočeo je u odnosu na pomenute procese prevodilaštva, to jeste sa prvim tekstova angloameričkih i francuskih teoretičarki objavljenih na maternjem jeziku i zastupljenim u časopisima za društvena i humanistička pitanja. Poglavlja iz knjiga Betty Friedan, Kate Millett i Luce Irigaray¹⁵ su bili objavljeni u časopisu *Marksizam u svetu* u tematskom broju „Studije o ženi i ženski pokret“ (br. 8/9, 1981). U prevedenom poglavlju „Seksualni solipsizam Sigmunda Freuda“ Betty Friedan¹⁶ feminističke stavove zasniva na kritici frojdovskih postavki o *zavisti-na-penisu* i koncepta super-ega, polazeći od cinično iskazane drskosti žene da gazi po svetom tlu na koje nema pravo pristupa. Unutar kulturoloških djelovanja super-ega autorka identificira moć paralize (na koju je primjenjen frojdzizam) savremene, obrazovane američke žene spriječene da raste i uskraćene za individualni razvoj iden-

¹⁴ Kao izvor u radu biće korištena verzija članka objavljena u Zborniku.

¹⁵ Odnosi se na knjige *The Feminine Mystique* (1963), *Sexual Politics* (1969) i *Speculum de l'autre femme* (1974).

¹⁶ Preveo: Ivan Janković.

titeta. „Tako su Freudovi popularizatori još bolje zalili pseudonaučnim cementom njegovo jezgro skrivenih tradicionalnih predrasuda prema ženama“ (Friedan 1981: 146–167). U cilju ilustracije navoda pored interpretacije figure savremene američke žene, B. Friedan upotrebljava i literarne dosege književnosti analizom stanovitih, svjetski poznatih junakinja Lady Machbeth ili Nora Helmer. Mistificiranje ženskosti kroz polje psihoanalize postaje idealno uporište fungiranju normativa u stvaranju normalne ženskosti, dok je rezultat za žene poguban: one su ograničene da žive u kućama lutaka. Prevod „Teorije i politike polova“ Kate Millett¹⁷ presudan je ne samo zbog uvođenja razlikovanja u definiranju pojmova spola i roda, nego i radi korištenja savremenih znanja u jugoslavenskim naučnim kontekstima. Teorija Kate Millett je političke prirode jer „pol predstavlja statusnu kategoriju sa političkim implikacijama“ (Millett 1981: 168–184), jer je sa bazom u tumačenju odnosa među spolovima kao odnosa i struktura, odnosno hijerarhija moći po kojima jedna kategorija (muškarci) kontroliše i ugnjetava drugu, podređenu (žene). Kao vodeći princip navodi se saglašavanje na koje su žene obavezane pri činu socijalizacije, a putem kojega se generiraju i utiskuju stereotipi o muškosti i ženskosti. Stoga, autorka vidi patrijarhat kao primarnu društvenu instituciju sposobnu da ideologizira biologiju i porodicu mehanizmima potčinjavanja. U suštini, razlog navođenju u ovom pregledu feminističkih istraživanja književnosti jeste, karakter cijele studije koja se velikim dijelom odnosi na književnost, bez obzira da li je riječ o kritici Henrya Millera, Normana Mailera, Jeana Geneta i D. H. Lawrencea, povijesnih naslijeđa društava i snage ženskog pokreta i revolucije. Luce Irigaray s „Ogledalom druge žene“¹⁸ razmatra mistični diskurs putem spekulacije povijesno osiromašene žene i iskrivljene slike načina bitisanja, partikularno u antičkoj filozofiji na kojoj počiva cjelokupna zapadnjačka civilizacija. Ogledalo bi, prema L. Irigaray trebalo da reflektuje biće u transcencijiji, međutim po toj čudnoj računici prizor podrazumijeva da je cijeli Univerzum monopolizovan od strane Oca. Dok žene oponašaju formu dobre služavke, samo-kopije koja egzistira pod prijetnjom kastracije: jer povjerenje „je dato zakonu oca koji određuje spekulativan nivo i time bi da priziva smrt (Irigaray 1981: 443–485). Studija Luce Irigaray nije samo značajna zbog oštre kritike upućene psihologijskim konceptima Sigmunda Freuda i Jacquesa Lacana, već i dekonstrukcije teorije spolne razlike u zapadnjačkoj filozofiji (ali i religiji, pravu, kulturi i umjetnosti) koja je maskulinocentričnog karaktera, prikazujući da je sama po sebi povezana s racionalnošću muškarca kao subjekta i prirodom objekta žene. Pored istaknutih autorki, časopis sadrži i prevode Sheile Rowbotham, Julie Kristeve i Juliet Mitchell. Urednica analiziranog temata je Rada Iveković, dok je bibliografske podatke priredila Lydia Sklevicky. R. Iveković otvara broj sa stavom proizašlom iz uvjerenja da „žensko pitanje postoji kao teorijski i praktičan problem“ (Iveković 1981: 5), odnosno da „većini nauka potpuno nedostaje cijeli jedan aspekt stvarnosti, onaj koji se tiče nevidljivog subjekta žene“ (Iveko-

¹⁷ Prevela: D. L.J.

¹⁸ Prevele: J. V. i R. I.

vić 1981: 6). Autorka neofeminističke prakse posmatra kroz nekoliko dimenzija: interklasnost (žene pripadnice svih klasa i žene kao klasa podređene muškarcima), internacionalizma (prisustvo žena u svim društvima i zajedništvo specifično ženskih interesa), kohezione dijalektike i usmjerenosti na kapilarno i iznutra rušenje klasnih i patrijarhalnih, odnosno simboličkih društvenih odnosa i izgradnju novih u duhu ravnopravnosti. Uvodni tekst je značajan jer reprezentira genezu ženskog pitanja kroz discipline filozofije dosljedno upućujući na literaturu, pri tome ocrtavajući kompletnu sliku ženskog položaja u (prevashodno u zapadnim, ali i afričkim, azijskim, latinoameričkim i socijalističkim) društvima. Svjesna ograničenja u skiciranju različitih tipova i usmjerenja ženskih studija, R. Iveković upućuje na dopunsku literaturu kojom potencira feminističko istraživanje socijalizma. Međutim, informativnost i uključivost, kao i cjelovitost s kojima računa prvi jugoslavenski obuhvatni temat o feminističkim studijama pruža odgovor na mizogini kontekst u sferi društvenih nauka, ali i uopšte, te upućuje na brojne izvore i daje smjernice za budući naučni rad.¹⁹

Temat „Žena, znak, jezik“ časopisa *Delo*: časopis za teoriju, kritiku i poeziju (april, br. 4, god. XXVII, 1981) pored tekstova iz oblasti lingvistike između ostalih: Virginie Valian („Lingvistika i feminizam“)²⁰, Casey Miller i Kate Swift („Semantička polarizacija“)²¹, Elisabette Rasy („Neke riječi na jeziku hraniteljke“)²², objavljeni su i prvi radovi na temu feminističkog promišljanja prevashodno jezika i društvenih pitanja iz pera Jelene Zuppa („Novo žensko pismo“), Đurđe Milanović („Jezik ženske štampe“), Rade Iveković („Indija je nijema žena: Poklici žena“), Blaženke Despot („Žene i samoupravljanje“), Jasne Tkalec („Patrijarhat i brak“) i tekst Lydie Sklevicky („Pjesme Erice Jong“).²³

Kako bi se što bolje upotpunila skica feminističkih istraživanja književnosti u Jugoslaviji, neizostavno je osvrnuti se na pionirske radove Maje Bošković-Stulli i Razije Lagumdžija. Godine 1982. u tekstu *Žene u slavonskim narodnim pjesmama* M. Bošković-Stulli analizira korpus rukopisnih zbirki slavonskih narodnih balada i kratkih poskočnica koje su kazivale ne/zabilježene žene vijek ranije. Člankom se identificiraju načini „kako su slavonske žene vidjele same sebe u svojim usmenim pjesmama, koje su aspekte ženskoga života i ženskih sudbina unosile u pjesmu te u kakvu je odnosu bilo viđenje žene u pjesmi prema realnom stanju života“ (Bošković-Stulli 1982: 75–84). Zahvaljujući ovom pristupu, mapiraju se figure i modeli ženstva prikazani kroz sljedeće: maćehinstvo,

¹⁹ U smjeru šireg zahvatanja okvira koji obuhvata oblast analize, bitno je nampomenuti da *Marksizam u svetu* nije prva prevodilačka aktivnost (doduše jeste ona koja sadrži tekstove koji se i uslovno mogu vezati za polje feminističkih istraživanja književnosti), u Bibliografskom prilogu datom na kraju ovog temata, Lydia Sklevicky navodi jugoslavenske časopise koji su problematizirali odnos marksizma prema ženskom pitanju: *Žena* (br. 3, 1976), *Vidici* (br. 5/6, 1978), *Pitanja* (br. 7/8, 1978), *Opredjeljenja* (br. 10/11, 1978), *Argumenti* (br. 1, 1979) i *Dometi* (br. 2, 1980).

²⁰ Prevod: Nevena Pantović-Stefanović i Vesna Biljan-Lončarić.

²¹ Prevod: Gordana Marković.

²² Prevod: Redakcija.

²³ Upravo iz navedenih razloga koji se tiču sporadičnog tretiranja pitanja žena u književnostima, detaljniji prikaz ovog časopisa biće izostavljen.

ljubavništvo, udaju, djevojaštvo, supraništvo, udovištvo, roditeljstvo. Prepoznati aspekti obuhvataju porodični život i daju konture slike slavonske žene. Premda pjesme iz usmenog/narodnog korpusa nose pečat etike, model narodne ženske poezije je podoban feminističkom interpretiranju u smjeru razotkrivanja antipatrijarhalnih naslaga. Tragom te teze, naglašena su dva primjera kao blago tinjanje otpora tvrdokornim društvenim normativima: balada o nezakonitoj majci u kojoj brat štiti vanbračno dijete svoje sestre uzimajući ga i prikazujući javnosti kao svoje, te putem pjesme o prisilnom majčinskom nametanju bračne partnerice sinu ili braći koja zabranjuju sestri da se uda za voljenog momka (izraz pasivnosti uslijed koje ljubavnici okončavaju tragično). Konkretnije, radom se signalizira potreba feminističkog čitanja usmene književnosti, partikularno s aspekta pozicije žene u polju književnosti. Interes za interpretiranje karaktera ženskih likova u (bosanskohercegovačkoj) književnosti, Razija Lagumdžija je iskazala još 70-ih godina 20. vijeka objavljivanjem radova u jugoslavenskim časopisima specificiranim za kulturu, umjetnost i književnost.²⁴ Nepravredno marginalizirana studija *Velika metafora: umjetnički likovi žena u djelima bosanskohercegovačkih pisaca* (1982) Razije Lagumdžija nije tipična imagološka studija, ako pod predloženom domenu u užem smislu feminističke analize podrazumijevamo kritički nastrojeno čitanje, između ostalog i interpretaciju fenomena determiniranih stereotipima u djelima poznatih, kanonskih (muških) autora. Uporište za svoju analizu, R. Lagumdžija pronalazi u poimanju likova kao najznačajnijeg gradivnog elementa književnog teksta, štaviše ženskih likova kao bogatstva stvarnosne proze putem kojih se sugerira stvarnost čitateljima u totalitetu kompleksnosti. Kako navodi, opredijelila se je za fenomenološki pristup u analizi karaktera u odnosu na događaje i društveni život, kao i važnost njihovog figuriranja kroz cjelokupan tekst. „U tako uklesanu priču često su uvedeni ženski likovi kao nosioci glavne radnje ili nosioci jedne značajne koordinate cjelokupnog misanog zahvata. U njima se pažljivo slika stanje svijesti junakinje priče, njena duhovna dimenzija, njena emotivna reakcija, asocijacije i razmišljanja podstaknuta konkretnim zbivanjima okoline i ljudi među kojima se kreće. Likove žena, naravno ne ističem po nekim osobenostima ili prednosti koja im u totalnosti ljudskog življenja pridajemo, već ih u čitavom ovom promatranju želimo analizirati po određenim karakteristikama koje lik u svom emotivno-misaonom životu nosi“ (Lagumdžija 1982: 20). U knjizi su obrađeni ženski likovi iz pripovjedačkih djela: Zije Dizdarevića, Petra Kočića, Isaka Samokovlije, Meše Selimovića, Anđelka Vuletića, Derviša Sušića i Zlatka Topčića. Lik žene u poslijeratnoj (Drugi svjetski rat) bosanskohercegovačkoj (i jugoslavenskoj) književnosti determiniran je tipičnim ili tradicionalnim funkcijama žene u patrijarhalnom društvu. Iako ih autorka ne prepoznaje, niti imenuje u tom ključu i kontekstu (problem nivoa imagološkog

²⁴ Stručni i naučni radovi u kojima je problematizirala načine reprezentacije ženskih likova prvobitno su objavljivani u časopisima (*Pregled, Život, Treći program*), te su potom integrirani u knjigu koja će biti u ovom radu predmetom skiciranja. Nije zanemariva ni činjenica da je istraživačica i nakon objavljene studije nastavila da se bavi literarnim fenomenom — ženskih likova u dominantnoj muškoj književnosti.

manevra) — u prethodećoj fazi autentičnim feminističkim istraživanjima (specifično naše književnosti) — u svakom slučaju detektira podređenost žene reprezentirane kroz figure nemušnosti (Andrić), ubijene iz strasti i ženomrstva (Samo-kovlija), požrtvovane majke zavisne o sinu (Selimović) ili napaćene majke koja dostojanstveno podnosi život (Dizdarević), te likova majki u modelu žrtvovanja spram narodnooslobodilačke borbe kakve su jezički kreirali Branko Ćopić i Skender Kulenović. Razija Lagumdžija iznosi odličnu opservaciju u pogledu opšteg karaktera žene zajedničkog za junakinje svih autora, a to jeste „pojavnost koja se naglašenije ili utihnute može iznalaziti u kontekstu glavne priče umjetničkog djela“ (Lagumdžija 1982: 103). Žena je smještena u središte književnog teksta i pretočena u jezik. Istraživačica R. Lagumdžija s pravom primjećuje da je takav jezik poseban, te u zaključku poentira: „osobeni jezik prikazivanih ženskih likova“ karakterizira ćuteći govor, naime „one pričaju, opisuju, podstiču na razgovor, a najistinitije šute da bi time uspostavile dijalog sa svojim unutrašnjim bićem, sa ljudima oko sebe ili sredinom koja ih okružuje, ali im ne daje prilike da uvijek glasno progovore. U tim trenucima šutnje oglašava se jedna osobita artikulacija govorenja koja odzvanja jednim posebnim ehom, potmulim glasom koja duboko ponire“ (Lagumdžija 1982: 109). Likovi žena u književnosti kanonskih bosanskohercegovačkih pisaca reprezentirani su kroz afirmativne stereotipe koje autorka sumira kao „lik žene u njenoj životnoj pojavnosti koja iskazuje njenu bitnu često karakterističnu stvarnosnu vrijednost“ (Lagumdžija 1982: 104), a to su poznate formule: ljepote, plemenitosti, ljubavi, patnje i boli, dok je najčešće obilježje življene stvarnosti „trpnja žene, veliko podnošenje, stvarano i izdržavano u istinskoj ljubavi kojom se uvijek dođe do kraja, po cijeni ma kakvih žrtvovanja <...> umjetničko uklesavanje ženinih podviga, trpnjom podražavanih“ (Lagumdžija 1982: 104). Kada se radi o problemu interpretacije junakinja i junaka književnih djela, neophodno je sjetiti se rada Milivoja Solara *Karakterizacija ženskih likova* (1974)²⁵ u modernoj prozi u kojem primjećuje razliku u pristupima ženskom u dimenziji pasivnosti i osjećanosti i muškom karakteru kao aktivnom i racionalnom, utvrđujući potencijal analize književnih likova u kontekstu umjetnički obrađenog svijeta. Na toj pretpostavci zasniva se refleksija stvarnosti u umjetnosti, to jeste, književnost očitno i jasno preslikava disbalansirane odnose moći spolova i hijerarhija iz društva.²⁶

Godine 1983. objavljen je zagrebački časopis za književnost, umjetnost i društvo *Republika* (studen-prosinac, br. 11/12, god. XXXIX, 1983) koji je otvorio polemički prostor proviciranjem književne i naučne javnosti uz pokretanje neminovnog pitanja o poziciji ženske književnosti u Jugoslaviji i uopšte. Temat pod nazivom „Žensko pismo“, donosi obilje književnih tekstova zaboravljenih spisa-

²⁵ Usp. Solar, Milivoj. „Karakterizacija ženskih likova“. *Žena*, 32 (3) (1974): 11–22.

²⁶ Korisno je u ovom radu navesti i neke od reprezentativnih i inspirativnih studija o ženskim likovima u knjigama spisateljica Doris Lessing i Sylvie Plath autorke Anite Kontrec, kao i identitetskih ispitivanja likova Pepeljuge i princeze u bajkama istraživačice Ute Bremer-Karlaris. Sve primjedbe iznesene u radu su u službi potvrđivanja širine i raznovrsnosti ispitivanja književnih pojava.

teljica, intervjua i prevoda inozemnih autorki o feminizmu u književnosti: Julie Kristeve, Beatrice Slama, Luce Irigaray, Annie Leciere, Chantal Chawaf, Hélène Cixous i drugih. Ono što se ispostavlja dalekosežnijim za razvoj feminističkih istraživanja u Jugoslaviji jeste da su u *Republici* objavljeni ozbiljni radovi domaćih, feminističkih kritičarki i teoretičarki: Slavice Jakobović („Zmijski jezik“), Ingrid Šafranek („Ženska književnost i žensko pismo“), Ljiljane Gjurgjan („Dvoznačnost funkcije mita ‘domaćeg anđela’ u romanu V. Woolf *Ka svjetioniku*“), Divne Zečević („O dnevniku Dragojle Jarnević“), Jelene Zuppa i Ive Vidana („Današnje čitanje Virginie Woolf“), Gilles Deleuzea („Postojanje — ženom?“) i Gabrijele Vidan („Cvijeta Zuzorić i Dubrovčani“). U uvodniku „Upit/a/nost ženskog pisma“ Slavica Jakobović, osim što daje najavu i reprezentira sadržaj temata, polazi od dvije ključne pretpostavke bitne za kontekstualizaciju termina *žensko pismo*: od riječi žene (kao opozita falocentričnoj kulturi jezika) i s druge strane, uzimanja riječi kako bi „ispisivale vlastitu putanju žudnje koju prepoznaju kao zatomljenu kroz povijest“ (Jakobović 1983: 4). Također, uvodničarka s pravom identificira zadaću stavljenu pred naše istraživačice književnosti: „koja tek predstoji, prvenstveno zadaća pisanja i čitanja, ali i milosti kritike i izdavačke časopisne (i ostale) politike. To je zadaća upisivanja u prazno mjesto, tekstualna (označiteljska) praksa koja takvom tek treba nastajati; ali i zadaća teorije“ (Jakobović 1983: 5). U odnosu na najavu redakcije koja je obećavala uključivanje u nove tokove nauke, ili kako su to samo uredništvo naznačilo da se radi o egzistenciji problematike ženskog unutar savremene civilizacije, te potrebe da se taj problemski korpus konstantno propituje; temat je obezbjedio ispitivanje tadašnjih gorućih fenomena poput ženskog pisma, ženskog pisanja i subjekcije, jezika, razlike, geneze umjetničkog djela, tijela i tjelesnosti, spolnosti, žudnje, psihologije, roda, smijeha, pri tome, nadahnuto propitujući i aplicirajući teorijske postavke svjetski poznatih feminističkih istraživačica književnosti.

Kao saradnica Instituta za književnost i umetnost, Svetlana Slapšak je načinila iskorak, baš kao što je to svojevremeno pokušala i kolegunica Slobodanka Peković, odabirom posebne sfere za izučavanje žena u književnosti. Mudar zao-kret je označen otvaranjem polja u smjeru istraživanja trivijalne književnosti, ne samo kao rubnog ili popularnog fenomena, nego kao prespektivnog mjesta gdje se mogu etablirati autorke, odnosno spisateljice, konkretnije izvući i otrgnuti od povijesnog zaborava. Objavljivanju zbornika tekstova *Trivijalna književnost* (1987) prethodilo je organizovanje konferencije u mjesecu novembru, 1984. godine. U zborniku su među ostalim zastupljeni radovi: Nade Popović-Perišić („Trivijalno i stid“), Alide Matić („Pripovijedački postupak Marije Jurić Zagorke“ i „Selektivna rezimirana biografija radova o trivijalnoj književnosti“), Nade Vučković („Socijalni aspekti trivijalne književnosti“) i Jadranke Goja („Problemi trivijalne književnosti — neki sociološki aspekti“). Specifičnu ozbiljnost, pogotovo u smjeru feminističkih analiza književnosti ima tekst Nade Popović-Perišić „Trivijalno i stid“ u kojem na primjeru romana *Gričke vještice* Marije Jurić Zagorke izučava realističke postavke stereotipa o ženi — slici uzvišene žene — kao istinskom mehanizmu potčinjavanja kroz emociju stida. Konkret-

nije, N. Popović-Perišić interpretira junakinje na način da identificira prakse Zagorkinog diskursa, kao onog sa nedostajućim tijelom, „a u kojem naglašeno djeluju kategorije stida i poštovanja“ (Popović-Perišić 1987: 58). Na taj način se vrlo vješto otvaraju prostori za problematiziranje ženskog pisanja u domenu reprezentacije ženskih likova, poničući u nizove skrivenih i patrijarhalizirajućih dimenzija društvenih vrijednosti. Alida Matić koja se također pozabavila istom spisateljicom u „Pripovijedačkom postupku Marije Jurić Zagorke“ polazi od argumenta da je Zagorka bila osporavana, štaviše potcjenjivana, što umnogome definiše sam feministički pristup djelu, pogotovo u smislu afirmacije negiranog ženskog stvaralaštva. Interpretativna pozicija determinisana takvim polazištima uključuje i registriranje, odnosno percipiranje ženskih likova u svjetlu pozitivnih karakteristika koje su u trivijalnoj književnosti odlike muškaraca / junaka. A. Matić Zagorkine junakinje vrednuje kao pametne, borbene, hrabre i društveno aktivne. Najveću ocjenu pisanju Marije Jurić Zagorke moguće je naći u komentaru u vezi s pričanjem/pripovijedanjem kojim se poentira ovaj članak, a to je ocjena umijeća spisateljice kao pandana Šeherezadinom pričanju. S druge strane, Nada Vučković u tekstu „Socijalni aspekti trivijalne književnosti“ promiče trivijalne žanrove u suštini njihove zabavljачke vrijednosti koja služi da bi se odvratila pažnja sa stvarnosnih odnosa koji nemaju veze sa teretom uslova življene realnosti. Istovremeno, „Probleme trivijalne književnosti: neki socio-psihološki aspekti“ Jadranke Goja treba čitati kontekstualno sa prethodnim radom, kako se u oba dolazi do komplementarnih zaključaka. Rad J. Goja razotkriva moći trivijalne književnosti, iznimno bitne u feminističkom kontekstu. Istraživačica s pravom podvlači činjenicu da jeftine i lažne čari trivijalne književnosti, partikularno ljubavnog romana kojeg izjednačava sa savremenom ženskom bajkom (1986), uljuljkivaju žene u utjehu koju pruža literatura, odvlačeći ih od potencijala transformacije vlastitog položaja u društvu.

U Inter-univerzitetkom, postdiplomskom centru u Dubrovniku 1986. godine održan je skup problemima ženskog stvaralaštva u književnosti. Časopis Instituta za književnost i umetnost u Beogradu *Književnost* objavio je izbor tekstova u tematu „Žensko pismo“ (LXXXIII, sv. 8/9, 1986). Kako piše u najavi broja, ovaj potez u uređivačkoj politici časopisa dolazi „sa željom da se aktuelizuje problem kome feministički pokret u svetu pridaje izuzetnu važnost“ (*Književnost*, 'Žensko pismo', 1986: 1386). Kratkim uvodom zabilješkom je istaknuta prednost ukrštanja i polarizovanja stavova vezanih za američku i francusku istraživačku poziciju i ravnopravno učešće naših izučavateljki ženskog pisma. Prilikom analize doprinosa ovog temata Biljana Dojčinović u tekstu „De-centered Pluralism of Methods: Feminist Literary Criticism in Serbia“ (2006) osim što reprezentuje mogućnosti metodoloških pristupa fenomenu ženskog pisanja kroz istorijsku prizmu, ujedno i apostrofira inovirajući potencijal tekstova u časopisu. Tekstove poznatih istraživačica i istraživača kao što su oni Svetlane Slapšak („Razgovor Helene i Filozofa“), Nade Popović-Perišić („Filozofske pretpostavke 'drugog pisma'“), Slobodanke Peković („Alibi i samosvest“), te Novice Milića („Nit — pletivo, čvorovi, beleške“), B. Dojčinović preporučuje za rad sa polazni-

cama/ima kurseva ženskih studija računajući s argumentom da su problemi koje obrađuju navedene studije, odnosno „teme <...> uglavnom još uvek nepoznate u akademskim krugovima“ (Dojčinović-Nešić 2006: 285).

Nakon skupa u Dubrovniku, 1988. godine Nada Popović-Perišić objavila je studiju *Literatura kao zavodjenje* (1988) koja je jedina feministička studija književnosti na tragu ispitivanja koncepta i fenomena ženskog pisma i shodne proizvodnje zadovoljstva. U tom kontekstu potrebno je istaknuti činjenicu da je N. Popović-Perišić na Sveučilištu u Zagrebu odbranila doktorsku tezu *Pojam ženskog pisma u savremenoj francuskoj književno-teorijskoj misli* kojom potvrđuje vlastite istraživačke interese usmjerene na bavljenje ovom teorijskom i kritičkom školom. U *Literaturi kao zavodjenju* se polazi od kulturološkog ubjedenja da je zavodjenje dovršen čin usmjeren ka zadovoljstvu, ono što uvlači u igru zadovoljstva. Ta skandalozna intervencija ljubavi u teoriji uživanja, u spoznaji je „jedini mogući put ovladavanja simboličkim svetom“ (Popović-Perišić 1988: 85). U centru istraživanja nalazi se fenomen ženskog govora i pisanja i s druge strane, kritički osvrt na imperativne intelektualnog jezika, hrišćanstva, racionalnosti i marksizma koji su potisnuli igru zavodjenja. Popović-Perišić problematizira artikulaciju žene kao drugačiju, kroz aspekte emocije ljubavi i tjelesnosti, fluidnosti kao zajedničke osobine pisma žene i njenog tijela, te dinamici i primjenjivosti principa užitka i žudnje (kao direktnog teorijskog i kritičkog naslijeđa, tačnije reinterpretacije francuskog drugotalasnog feminizma). Najznačajnije pitanje koje je pokrenuto studijom, iz kojeg su producirana buduća istraživačka pitanja, aktivistička djelovanja i organizovanja, te akademski rad uopšte može se izvući iz zaključka: „moje tekstualno telo je sačinjeno iz govora Drugog. Ponekad Drugo direktno govori, upisuje se u moj tekst, gostuje. Reč je o određenom višeglasju ili rizomskoj strukturi. Svet, pa i svet literature ne posmatra se sa jedinstvene tačke gledišta, već u isti mah s više stanovišta, koja se međusobno mogu isključivati ili sporiti. No, bez obzira na različite autore, uvek je reč o istom pitanju. Šta je pisanje?“ (Popović-Perišić 1988: 182). *Literatura kao zavodjenje* na scenu jugoslavenskog feminizma u književnom polju osim uvođenja *razlike* i *drugosti* u opoziciji sa socijalističkim propagiranjem ravnopravnosti, predstavlja izravnu kritiku sistema hijerahije i vrijednosti, nalazeći „odnose moći“ (Lóránd 2020: 137) u pitanjima spola.

U razdoblju privođenja kraju 80-ih godina 20. vijeka nastavljeno je s praksom prevođenja različitih članaka iz oblasti književnosti koju su pisale žene bez obzira da li se radi o angloameričkoj feminističkoj ili francuskoj feminističkoj praksi. Među odabranim prevodima specifično adekvatni su oni Elaine Showalter („Feministička kritička revolucija“, *Znak*, 1986),²⁷ Doris Lessing („Pisati pod pseudonimom“, *Književna reč*, 1987),²⁸ Selden Romana („Feministička kritika“, *Književna reč*, 1989)²⁹ i Alice Jardin („Gynesis: staze feminizma“, *Letopis Ma-*

²⁷ Prevela: Biljana Dojčinović.

²⁸ Preveo: Novica Petrović.

²⁹ Prevela: Snežana Nešić.

tice srpske, 1989).³⁰ U iznimno bitne pojave u osvajanju prostora drugačijim pristupima istraživanju književnosti, a koja se datiraju u period kasnih 80-ih godina jeste i autorski rad u kojem se problematiziraju uslovi i načini postojanja lezbejske književnosti. Slađana Marković identificira i pojašnjava razloge iz kojih je ovo partikularno cenzurirano polje umjetnosti nedovoljno afirmirano ili neprepoznato: za jugoslavensko čitateljstvo koje ima maglovitu predstavu o lezbejskoj literaturi kao direktnu posljedicu nedostatka prevođenja utemeljenog na pitanjima, odnosno argumentima „socijalno-političke prirode“ radi kojih izostaje i produkcija na našem jeziku. Prednost pojave „Zemlje bez jezika: Uvod u lezbijsku književnost“ (*Potkulture*, 1987) proističe iz jednostavnog mapiranja američkih književnih izvora, kao i samog definiranja nekih od važnijih fenomena i koncepata. S. Marković tekstom u socijalističkom krutom, heteronormativnom okruženju (zakonski zabranjene prakse homoseksualnih odnosa), ali i nužno feminističko-ideološke istraživačke tačke afirmira razlike, detektira i destruiira stereotipe s kojima je po prirodi društvenog egzistiranja suočena ova vrsta umjetnosti, što na koncu vodi u potvrdu smislenog zaključka: da lezbejska književnost „ima samo uslovno seksualno određenje — ona je integralni deo feminističke literature koja omogućava ženi doživljaj sebe kao centralne ličnosti, kao subjekta“ (Marković 1987: 58–60). Konkretnije, uvođenje lezbejske književnosti u upotrebu i javni diskurs književnih teoretiziranja značajno proširuje kontekste i područja feminističkog istraživanja književnosti, te doprinosi i samoj nivelaciji pri re/konstruiranju ženske književne tradicije. Skiciranje i/ili mapu upotpunjuje i pažnja domaćih istraživačica književnosti jezika usklađena s naučnim i popularnim interesima a koja se reflektuje u pisanju prikaza književnih djela jugoslavenskih spisateljica (npr. Jasmina Lukić o djelima Irene Vrkljan i Svetlane Velmar Janković, zatim Svetlana Slapšak i Nada Popović-Perišić sa nizom studija o književno-pjesničkom i filozofskom djelu Anice Savić-Rebac) i feministička analiza u domenama sadržaja i normativa srpsko-hrvatskog (maternjeg) jezika koju potpisuje Svenka Savić. Nadalje, nastavljen je izazov izučavanja magijskih likova žena unutar narodne književnosti, pri čemu se po obuhvatnosti i sadržaju izdvaja pogovor knjizi Tihomira R. Đorđevića, autorke Nade Popović-Perišić *Dve politike tela: veštica i vila* (1989). Unutar rada se razmatraju vjerovanja Južnih Slavena oprimjerena poezijom, te zato u odnosu na tumačenja autora, N. Popović-Perišić predočava i rekonstruiše figure žena determinirane kulturnim nesvjesnim, to jeste magičnom i ugrožavajućom moći, koju je potrebno društveno regulisati putem uništenja ili slikovito kazano spaljivanja i na taj način uskratiti pravo na postojanje — prezrenoj drugosti, otuđenosti, devijantnosti, delirantnosti, transgresivnosti ili stereotipski uprošteno — ludilu i demonstvu.³¹

³⁰ Preveo: Svetislav Jovanov.

³¹ Izvor podataka o člancima i autorkama radova objavljenim u časopisima, publikacijama i knjigama preuzet je iz: Dojčinović-Nešić, Biljana. *Odabrana bibliografija radova iz feminističke teorije-ženskih studija: 1974–1996. Ženske studije* — posebno izdanje, Centar za ženske studije Beograd, 1996.

Završetak prve faze u razvoju književnih feminističkih istraživanja u jugoslavenskom kontekstu, čini tematski broj *Ženska poetika* sarajevskog časopisa za književnu i umjetničku kritiku *Izraz* (februar-mart, br. 2/3, knjiga LXVII, 1990). S pojavom ovog broja časopisa, prvi put u Bosni i Hercegovini i u odnosu na zagrebački, beogradski, ali i ljubljanski intelektualni centar je u diskusione krugove uveden problem feminističkog istraživanja ženskog književnog stvaralaštva. Temat je koncipiran na način da obuhvata tekstove pisane isključivo za *Izraz*, primarno potencirajući radove jugoslavenskih istraživačica, ali i prevode poznatih feminističkih (i književnih) teoretičarki, primjera radi pomenuće se nekoliko: Elizabet Liszt („Muški glas uma“),³² Evelin Klein („Odnos prema stvarnosti“),³³ Taina Rajanti („Prostor pisanja“),³⁴ Luce Irigaray („I jedna, ne miče bez druge“),³⁵ Ewa Meyer („Žena ili razlika koja čini okolinu“), Ilma Rakusa („Aaaa! Ili prolazak kroz ogledalo“) i Ingrid Spork („Misao Julije Kristeve“).³⁶ Radovi jugoslavenskih istraživačica nameću se posebnošću jer u interpretativni fokus uvode odnos feminizma i ženskog stvaralaštva, te temu poetičkih zakonitosti ženske kreativnosti. Na tom fonu moguće je pratiti analizu različitih književnih fenomena u sljedećim radovima: „Odgovor na pitanje postoji li ženska poetika/estetika“ Nadežde Čaćinović Puhovski, „Ženska književnost, žensko pismo, ženske studije“ Svetlane Slapšak i „Sizgije pisma“ Ingrid Šafranek. Koncept temata sumiran je u predgovoru „Postoji li ženska poetika/estetika?“ koji potpisuje Rada Iveković pri tome navodeći: „nema sumnje, ipak, da se svaka razlika artikulira u pisanju: pa ako priznajemo da se u njemu literarno kristaliziraju društvene (klasne) ili kulturalne razlike, jezičke i ideološke, povijesne, kolektivne, kao i individualne, zašto ne prepoznati i one spolne?“ (Iveković 1990: 183). R. Iveković s razlogom obraća pažnju na zamku isključivosti i svođenja ženskog pisanja na isključivo žensko, dok ipak zagovara razliku ženskog životnog iskustva i problema usvajanja društvenih vrijednosti u dimenziji tobožnje neutralne univerzalnosti. Ženska poetika ima zadatak da pronađe mehanizme drugačije simboličkog poretka u umjetnost u cilju podrivanja patrijarhalnih društvenih hijerarhija koje vladaju kulturom.

Na koncu mapiranja prostora početaka feminističkih istraživanja književnosti u SFRJ potrebno je navesti magistarsku tezu Biljane Dojčinović-Nešić *Kategorija i rod u američkoj ginokritici*, odbranjenu na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1991. godine, te potom ukoričenu i objavljenu pod nazivom *Ginokritika: Rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene* (1993). Iako bi se mogla uputiti zamjerka ovom radu što s obzirom na kulturološki kontekst koji obuhvata, ulazi u drugu etapu razvoja feminističke književne kritike — to jeste postjugoslavensku fazu,³⁷ razlog zbog kojeg se rad Biljane Dojčinović-Nešić

³² Preveo: Mile Babić.

³³ Prevela: Danka Nikolić.

³⁴ Prevela: Jasenka Berberović.

³⁵ Prevela: Slobodanka Lizdek.

³⁶ Prevela: Danka Nikolić.

³⁷ Koja je uslijedila u manjoj ili većoj mjeri u svim osamostaljenim republikama nakon raspada SFRJ.

kategorizira kao osnovno čvorište — od presudnog je značaja za praćenje razvitka kritike i teorije uopšte. Uvođenjem termina *ginokritika* označen je zaokret ka intenzivnom zbiljskom proučavanju književnosti spisateljica (posebno na srpsko-hrvatskom jeziku) i rekonstrukcije ženske književne tradicije. Slijedeći spoznaje Elaine Showalter, B. Dojčinović-Nešić uključuje dva tipa feminističke kritike: feminističku kritiku u užem smislu (*feminist critique*) koja predstavlja ispitivanje ideološke pozadine književnih pojava i žene kao potrošača muške književnosti, te drugog tipa *ginokritike* (*gynocritics* i *gynocriticism*) sa analitičkom pažnjom usmjerenom na spisateljicu, istoriju njene vlastite književnosti, jezika, kreativnosti, estetike i sl. Autorka sistematizira znanja u cilju razrješenja teorijske konfuzije koja je ponikla u sudaru sa naglim decenijskim uplivom raznovrsnih informacija različitih pristupa (francuske feminističke teorije i američke feminističke kritike) vezanih za ženske studije i/ili feminologiju, žensko pismo, pisanje žene, feminističku književnu kritiku i slično, te također, uvodi novi teorijski konstrukt i alat neophodan za uspostavljanje ginokritičkih istraživanja književnosti u jugoslavenskom i post/jugoslavenskom kontekstu.

Završni stavovi

U ovom radu polazište istraživanja je determinirano istorijskim i kulturološkim okvirom koji se kreće od začetka Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije pa sve do njenog ratnog raspada. Fokus se stavlja na različite dimenzije problema društvenog položaja žene koji se na specifične načine reflektuje i u polju književnosti. Kao ključno uporište za društvenu transformaciju i dinamičnu emancipaciju populacije žena u kontekstu socijalizma uzima se iskustvo borbe (Drugi svjetski rat i revolucionarni pokreti) i kreiranje Antifašističkog fronta žena s kojim se dinamički i tektonski mijena položaj žene. AFŽ potencira pravo na obrazovanje — detektirano kao preduslov bilo kojem aktivističkom i intelektualnom djelovanju žena. Nakon prinudnog gašenja AFŽ-a nastupa period slabljenja ženskog pokreta da bi s talasom svjetskih promjena na ulicama u vidu pokreta za ljudska prava došlo do zahtjeva za promjenom društvene paradigme kroz iznimnu feminističku kritiku socijalizma i marksizma. Na talasu tih promjena organizuju se skupovi, kursevi, pišu radovi koji tematiziraju i dekonstruišu našu stvarnost u svim interpretativnim dimenzijama, potencira značaj prevodilaštva. Stoga, paralelnim tokom u vodećim urbanim centrima Jugoslavije dešavaju se konferencije *Savremeni feminizam, Žene i razvoj*, kao i najpoznatija *Drug-ca*. Sve pomenute skupove odlikuje pluralan pristup koji podrazumijeva ukrštanje različitih stavova zapadnjačkih i socijalističkih, kreiranje novih znanja i uključivanje različitih glasova žena. Ideološka pozadina transformativnim procesima koji su zahvatili sve krajeve SFRJ značila je potrebu ne samo razmatranja, definiranja i opisivanja položaja žene, već i nužno poboljšanje uslova egzistencije populacije žena.

U ključnoj dimenziji ovog rada napravljena je skica početaka feminističkih istraživanja književnosti u Jugoslaviji. Način reprezentacije najvažnijih segme-

nata i elemenata unaprijeđenja kritičke konstrukcije je hronološki i obuhvata najrazličitija polja, fenomene, žanrove, poetike, te je determinisan feminističkom teorijom kojom se radikalno pristupa promjeni paradigme ženskog položaja unutar književnog polja. Na samom početku nalazi se naučnica sa Instituta za književnost i umjetnost Slobodanka Peković sa odbijenim projektom koji je imao za cilj nametnuti dominantnim tokovima progresivan pristup rekonstrukciji ženske tradicije uopšte. S koncem 70-ih godina Rada Iveković i Jelena Zuppa pišu prve radove posvećene konceptu ženske kreativnosti i osvještenog položaja spisateljice u kulturi. Skoro paralelno s njihovim istraživačkim i kritičkim glasovima objavljena su dva temata časopisa *Marksizam u svetu* i *Delo* koji prevashodno donose prijeko potrebne prevode autorki osnivačica francuske i anglo-američke feminističke škole. Zastupanja ova dva pravca u jugoslavenskom feminizmu ujedinjena su u istom zadatku, konkretno, „i ginokritika i écriture féminine imaju intrinzično cilj preformulirati kanon“ (Lóránd 2020: 129). Primarni interes pored položaja žene spisateljice usmjeren je na položaj junakinje književnog djela koja reprezentuje refleks društvene stvarnosti, te stoga Maja Bošković-Stulli, Razija Lagumdžija i Milivoj Solar u svojim studijama iznose progresivne ideje koje se u jednoj dimenziji tiču identifikiranja likova žena u dominantnoj (muškoj) i narodnoj književnosti kao stereotipno-tradicionalnih, učutkanih i cenzuriranih ili demoniziranih, ali uprkos normi sa primjerima ometanja disbalansa u odnosima moći između spolova i unutar hijerarhije društva. Potom slijede temati časopisa *Republika* i *Književnost* koji u prvi plan isturaju problematiziranje književnih fenomena ženskog pisma, pisanja, stvaranja i poetike, obrazloženo prevođenim tekstovima (koji su inače snažno obilježili razvitak feminističkih istraživanja književnosti — sporadično objavljivani u časopisima specijaliziranim za književnost), te posebno u pionirskim radovima naših feminističkih istraživačica književnosti. Tragom ideja francuskog ženskog pisma, Nada Popović-Perišić u nizu studija, radova i prikaza, zvanično stečena znanja primjenjuje na jugoslavenskim književnostima u spektru od narodne do književnosti koju pišu savremene spisateljice. U istraživačkom radu se pored u zaključku pomenutih ističu i Svetlana Slapšak, Slađana Marković i Ingrid Šafranek. Osvajanje različitih oblasti kao podobnih za feminističke interpretacije i kritiku značilo je iskorak ka trivijalnoj književnosti kao mjestu autentične subverzije i dizanja glasa, kao i unutar zabranjenog prostora lezbejske književnosti kao književnosti ženske razlike. Okonačanje skiciranja prve etape u feminističkim istraživanjima naših književnosti je određeno objavljivanjem tematskog broja časopisa *Izraz* koji nastavlja s politikom prevođenja i objavljivanja radova domaćih istraživačica, te sa magistarskom tezom vezanom za ginokritičke studije književnosti Biljane Dojčinović. Ginokritička istraživanja u kontekstu razvoja feminističke kritike i/ili teorije u jugoslavenskom i post/jugoslavenskom kontekstu predstavljaju zaokret ka izučavanju tradicije i književnosti spisateljica.

U SFRJ struje francuske i američke literature iz oblasti feminističkih studija književnosti označile su put u napredak u pokušajima konstrukcije autentičnog teorijskog istraživačkog okvira. Uprkos nedostatku artikulisanog zahtjeva i zbu-

njenosti pred teorijama i nadahnućem jugoslavenski feminam je iskoristio moć obje prakse za emancipaciju žena u sferi književnosti i kulture. Shodno urađenom do trenutka raspada Jugoslavije, nastavljena je borba, koja je do danas različitim putevima pokrenula dinamičnu transformaciju kulturne scene u pogledu ostvarenja pluralističkih pristupa proučavanju književnosti.

LITERATURA

- Barać Stanislava. „Feminističke studije periodike u Institutu za književnost i umetnost“. Stevanović Lada, Prelić Mladena, Lukić Krstanović Miroslava. *Naučnice u društvu — Radovi sa konferencije održane od 11. do 13. februara 2020. u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu*. Beograd: Etnografski institut SANU, 2020: 283–292.
- Bonfiglioli Chiara. „Biografije aktivistkinja AFŽ-a: Interseksionalna analiza ženskog djelovanja“. Dugandžić Andreja, Okić Tijana. *Izgubljena revolucija: AFŽ između mita i zaborava*. Sarajevo: Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena, 2016: 16–39.
- Bošković-Stulli Maja. „Žene u slavonskim narodnim pjesmama“. Žena u seoskoj kulturi Panonije. Etnološka tribina, *Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, posebno izdanje, 1982: 75–84.
- Čale-Feldman Lada, Tomljenović Ana. *Uvod u feminističku književnu kritiku*. Zagreb: Leykam International, 2012.
- Čale-Feldman Lada. „Domaće tijelo feminističke teorije“. *Kolo* 2 (2001): 290–311.
- Delo*. Časopis za teoriju, kritiku i poeziju. Temat broja: *Žena, znak, jezik*. 4 (1981).
- Dojčinović-Nešić Biljana. „De-centered Pluralism of Methods: Feminist Literary Criticism in Serbia“. Blagojević Jelisaveta, Kolozova Katerina, Slapšak Svetlana (eds.). *Gender and identity: theories from and/or on Southeastern Europe*. Belgrade: Women’s Studies and Gender Research Center, 2006: 281–296.
- Dojčinović-Nešić Biljana. „Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije“. *Ženske studije. Časopis za ženske studije*. Temat: Američka feministička kritika. 5–6 (1996): 1–164.
- Dojčinović-Nešić Biljana. *Odobrana bibliografija radova iz feminističke teorije-ženskih studija: 1974–1996*. *Ženske studije — posebno izdanje*, Centar za ženske studije Beograd, 1996.
- Dojčinović-Nešić Biljana. *Ginokritika: rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd: Književno društvo „Sveti Sava“, 1993. <https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:ND_1D3C368D6A6AD813EA826319375E754C> 02.12.2022.
- Đurić Dubravka. „Još nam treba stari Marks (intervju sa Nadom Ler-Sofronić)“. *Knjiženstvo. Časopis za studije književnosti, roda i kulture* 9/9 (2019): 269–281. <<https://doi.org/10.18485/knjiz.2019.9.9.11>> 26.04.2021.
- (Ђурић Дубравка. Још нам треба стари Марк (интервју са Надом Лер-Софронић). *Књиженство. Часопис за студије књижевности, рода и културе* 9/9 (2019): 269–281. <<https://doi.org/10.18485/knjiz.2019.9.9.11>> 26.04.2021.)
- Enloe Cynthia. *Globalizacija i militarizam: Feministice slažu kockice*. Prevela: Gorana Mlinarević. Sarajevo: Udruženje Mreža za izgradnju mira, 2020.
- Fejzić-Čengić Fahira et al. (prir.) *Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žene u BiH: izabrana bibliografija (1900–2010)*. Sarajevo: CEI Nahla, 2011.
- Friedan Betty. „Seksualni solipsizam Sigmunda Freuda“. Preveo Ivan Janković, *Marksizam u svetu* 8–9 (1981): 146–167.
- Goja Jadranka. „Problemi trivijalne književnosti: neki socio-psihološki aspekti“. Slapšak Svetlana (ur.). *Trivijalna književnost*. Beograd: Studentski izdavački centar i UK SSO Beograda — Institut za književnost i umetnost, 1987: 163–167.
- Irigaray Luce. „Ogledalo druge žene“. Prevele: J. V. i R. I. *Marksizam u svetu* 8–9 (1981): 443–485.
- Iveković Rada. „Postoji li ženska poetika/estetika“. *Izraz. Časopis za književnu i umjetničku kritiku* LXVII/2-3 (1990): 183–185.
- Iveković Rada. „Studije o ženi i ženski pokret“. *Marksizam u svetu*. Temat: Studije o ženi i ženski pokret. 8/8-9 (1981): 5–48.
- Iveković, Rada. „Ženska kreativnost i kreiranje žene“. *Argumenti* 1 (1979): 139–147.

- Izraz. Časopis za književnu i umjetničku kritiku.* Temat broja: *Ženska poetika* LXVII/2-3 (1990). Jakobović Slavica. „Upit(a)nost ženskog pisma“ (*The Controversy of Women's Writing*). *Republika. Časopis za književnost* 11–12 (1983): 4–6.
- Jakobović-Fibrec Slavica. „Od ženskog pisma do rodno potpisane književnosti“. *Zarez. Dvotjednik za kulturu i društvena zbivanja* 123 (2004): 8–11.
- Karčić Fikret. „Primjena zakona o zabrani nošenja zara i feredže u BiH — istraživačka bilješka“ (Implementation of the Law prohibiting veil (zar and feredja) in Bosnia and Herzegovina — Research note). *Novi Muallim* 56 (2013): 50–55 <<https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=202613>> 26.04.2021.
- Karčić Fikret. „Stavovi vodstva Islamske zajednice u Jugoslaviji povodom zabrane nošenja zara i feredže“ (The Position of the Leadership of the Islamic Religious Community in Yugoslavia Regarding Prohibition of Veil (Zar and Feredja)). *Anali Gazi Husrev-Begove Biblioteke* 20/34 (2013): 225–235 <<http://anali-ghb.com/index.php/aghb/article/view/293>> 26.04.2021.
- Karlavari-Bremer Ute. „Identitet žene u bajkama — pepeljuga i princeza“. Rihtman-Auguštin Dunja (ur.). *Simboli identiteta*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 1991: 90–95.
- Književnost.* Tema broja: *Žensko pismo*. LXXXIII/8-9 (1986): 1386–1490.
- Kontrec Anita. „Lik žene kao glavnog pripovjedača: između samodestrukcije i samoostvarenja“. *Žena* 38/3 (1980): 51–55.
- Lagumdžija Razija. „Lik žene kao osovina romana“. *Život. Mjesečni časopis za književnost i kulturu* 12 (1990): 628–630.
- Lagumdžija Razija. *Velika metafora: umjetnički likovi žena u djelima bosanskohercegovačkih pisaca*. Banja Luka: Glas, 1982.
- Lagumdžija Razija. „Poetske dominantne književnih djela iskazane ženskim likovima“. *Pregled* 8 (1977): 385.
- Ler-Sofronić Nada. *Neofeminizam i socijalistička alternativa*. Beograd: Radnička štampa, 1986.
- Lóránd Zsófia. *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*. Prevod: Srđan Dvornik. Zagreb: Fraktura, 2020.
- Lukić Jasmina. „Između dva tamna vilajeta“. Prikaz knjige S. Velmar Janković: Lagum. *Književna reč* 375 (1991): 13.
- Lukić Jasmina. „Voleti vraga“. Prikaz knjige I. Vrkljan: Svila, škarre i Marina, ili o biografiji. *Politika* (1987): 12.
- Marksizam u svetu.* Temat: Studije o ženi i ženski pokret. 8/8-9 (1981)
- Marinković Nada. „Žena u stvarnosti i literaturi“. *Žena* 31/3 (1974): 39–50.
- Marković Slađana. „Zemlja bez jezika: uvod u lezbijsku književnost“. *Potkulture* 3 (1987): 58–60.
- Millett Kate. „Teorija politike polova“. Prevela D. L.J. *Marksizam u svetu* 8/8-9 (1981): 168–184.
- Mitrović Mitra. „Referat drugarice Mitre Mitrović na konferenciji AFŽ-a 7. decembra 1942.“, prema stenografskim zabeleškama. „Antifašistički pokret žena u okviru narodno-oslobodilačke borbe“. *AFŽ Arhiv*. Arhiv Bosne i Hercegovine i Udruženje za kulturu i umjetnost CRVENA. Dostupno: <<http://www.afzarhiv.org/items/show/232>> 26.04.2021.
- Murati Tomislav, Topolčić Davor. „Položaj žene u društvu. Odabrana bibliografija (1974–1994)“. *Društvena Istraživanja. Časopis za opća društvena pitanja* 1/27 (1997): 127–161.
- Papić Žarana (ur.). *DRUG-CA ŽENA. Žensko pitanje — novi pristup? Međunarodni simpozijum 27.10.–1.11.1978*. Beograd, Izdavačko-informativni program SKC, 1978.
- Papić Žarana. „Ženski pokret u bivšoj Jugoslaviji: sedamdesete i osamdesete“. Zaharijević Adriana, Ivanović Zorica, Duhaček Daša (ur.). *Žarana Papić. Tekstovi 1977–2002*. Beograd: Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu — Rekonstrukcija ženski fond i Žene u crnom, 2012: 279–283.
- Pešut Jasminka. *Ženska perspektiva — odabrana bibliografija: Radovi autorica 1968–1997*. Zagreb: Centar za ženske studije Zagreb, 1998.
- Popović-Perišić Nada. „Dve politike tela: veštica i vila“. Đorđević Tihomira R. *Veštica i vila u našem narodnom verovanju*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije — Dečje novine, (1953) 1989: 147, I–XXII.

- Popović-Perišić Nada. „Anica Savić-Rebac: mesto ljubavi“. Savić-Rebac Anica. *Studije i ogledi*. I–II, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988: 209–214.
- Popović-Perišić Nada. *Literatura kao zavođenje*. Beograd: Prosveta, 1988.
- Popović-Perišić Nada. „Trivijalno i stid“. Slapšak Svetlana (ur.). *Trivijalna književnost*. Beograd: Studentski izdavački centar i UK SSO Beograda — Institut za književnost i umetnost Beograd, 1987: 57–61.
- Popović-Perišić Nada. „Poezija Anice Savić Rebac“. Zličić Darinska (ur.). *Poezija i manji pesnički prevodi: Anica Savić Rebac*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1987: 21–29.
- Proleter i svih zemalja ko vam pere čarape?. Plakat Mirka Ilića dostupan je na Digitalnom repozitoriju Instituta za etnologiju i folkloristiku (u autorskoj zbirci Lydie Sklevicky): <<https://repozitorij.dief.eu/a/?pr=i&id=107498>> 02.11.2021.
- Republika. Temat: Žensko pismo. 11–12 (1983).
- Sklevicky Lydia. *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Druga — Ženska infoteka, 1996.
- Savić Svenka. „Language and sex. Evidence from Serbo-Croatian“. *European Journal for Semiotic Studies* 1/3 (1989): 535–555.
- Savić Svenka. „Pragmatički aspekti roda nomina agentis u srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku“. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 13/1 (1984): 247–258.
- Slapšak Svetlana. „Anica Savić-Rebac kao tumač modernih književnosti“. Anica Savić-Rebac. *Studije i ogledi*. I–II. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1988: 195–209.
- Slapšak Svetlana. „O pesništvu Anice Savić Rebac“. Zličić Darinka (ur.). *Poezija i manji pesnički prevodi: Anica Savić Rebac*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1987: 7–16.
- Slapšak Svetlana. „Detinje drame Anice Savić“. Zličić Darinka (ur.). *Poezija i manji pesnički prevodi: Anica Savić Rebac*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1987: 17–19.
- Slapšak Svetlana. „Antička estetika i nauka o književnosti Anice Savić-Rebac među djelima slične zamisli“. Anica Savić-Rebac, *Antička estetika i nauka o književnosti*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada, 1985: 19–33.
- Solar Milivoj. „Karakterizacija ženskih likova“. *Žena* 32/3 (1974): 11–22.
- Stojčić Marijana. 2009. „Proleter i svih zemalja — ko vam pere čarape? Feministički pokret u jugoslaviji 1978–1989“. Tomić Đorđe, Atanacković Petar (ur.). *Društvo u pokretu: novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*. Novi Sad, 2009: 108–121. <<https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-454211>> 26.04.2021.
- Šinko Marjeta. „Nastanak i formativno razdoblje feminističkog pokreta u Sloveniji i Hrvatskoj“. *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku* 9/33–34 (2018): 44–49.
- Slapšak Svetlana (ur.). *Trivijalna književnost: zbornik tekstova*. Beograd: Studentski izdavački centar UK SSO Beograda — Institut za književnost i umetnost Beograd, 1987.
- Vučković Nada. „Socijalni aspekti trivijalne književnosti“. Slapšak Svetlana (ur.). *Trivijalna književnost: zbornik tekstova*. Beograd: Studentski izdavački centar UK SSO Beograda — Institut za književnost i umetnost, 1987: 154–162.
- Zuppa Jelena. „Žena pisac i suočenje s vlastitim položajem žene“. Kalanj Rade, Šporer Željka (ur.). *Žena i društvo: kultiviranje dijaloga*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1987: 139–151.

Merima Omeragić

APERÇU DE LA RECHERCHE FÉMINISTE EN LITTÉRATURE
EN RÉPUBLIQUE FÉDÉRALE SOCIALISTE DE YOUGOSLAVIE

Sommaire

Ce texte donne un aperçu des premières recherches féministes en République fédérative socialiste de Yougoslavie (RFSY), en mettant l'accent sur le domaine de la littérature. Cette période historique, bordée par la mise en place du Front des femmes antifascistes et la lutte pour les droits fondamentaux des femmes, dont ressort le droit à l'éducation et à la liberté d'existence des femmes comme sujet de changement, et d'autre part, la l'introduction de l'éclatement de la You-

goslavie, est cruciale parce qu'elle est construite des centres de ressources pour les droits des femmes dans lesquels la recherche féministe hétérogène et la littérature elle-même sont menées, mais à partir de laquelle la prise de conscience et les efforts des femmes dans le travail critique, de recherche et théorico-scientifique en général sont issus. Le front des femmes antifascistes et l'influence des valeurs et des tendances démocratiques non seulement pour la libération, mais aussi pour l'écriture de libération de l'Occident, conditionnellement parlant, le mouvement en Yougoslavie, ont marqué principalement l'organisation de conférences *Drug-ca* et ensembles des personnes *Žensko pismo*, ainsi que la traduction des premiers textes de revues à caractère social, et enfin la mise en place (après la fermeture de FFA) de centres de rassemblement et d'activité intellectuelle des femmes dans les grandes villes. Parallèlement à ces activités, les premiers livres sur la place des femmes dans la sphère de la société socialiste Nada Ler-Sofronic, à titre posthume Lydia Sklevicky et surtout des études sur l'écriture féminine dans la littérature de Nada Popovic-Perisic et des études littéraires sur les héroïnes de Razija Lagumdžija ont été écrits dans les années 1980. La recherche féministe sur la littérature se reflète également dans les numéros thématiques des revues: *Delo* (1981), *Republika* (1983), *Književnost* (1986) et *Izraz* (1991), qui visaient à problématiser de nombreux aspects poétiques/éthiques de la littérature féminine. L'importance des sujets dépasse le but et la base d'origine, car en plus de la traduction, des textes d'auteurs nationaux et souvent sur des écrivaines yougoslaves ont été publiés pour la première fois. L'article donne également un aperçu d'œuvres individuelles de différents domaines littéraires : littérature orale ou populaire, prose contemporaine, roman, poésie, etc. Grâce à l'étendue, d'une importance particulière pour élucider les tendances féministes initiales dans l'engagement social, et dans le domaine de la littérature, malgré le fait qu'elles soient postérieures à l'éclatement de la Yougoslavie, se trouvent les bibliographies des organisatrices: Biljana Dojcinović-Nesic, Tomislav Murati et Davor Topolcic, et Jasminka Pešut, et Fahira Fejzic-Cengic et al. à l'aide de quoi les tendances à cartographier les débuts de la recherche féministe de la littérature en RSFY sont en outre éclairées.

Mots-clés: front des femmes antifascistes, éducation des femmes, conférences "Drug-ca" et ensemble des personnes "Žensko pismo", féminisme, traduction, livres, bibliographies, magazines, littérature.